

Hatice BABAVATAN, *The Understanding of 'Afrikâ-yi Osmânî' in the Late Ottoman Period: The Case of Zanzibar,*

İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Yüksek Lisans Tezi, 2003, ix+161.

Vildan SERDAROĞLU ŞİŞMAN*

Osmanlı Zengibar Sultanlığı ilişkilerini inceleyen ve alanında ilk olan bu tezde Hatice Babavatan, Osmanlı İmparatorluğu'nun Afrika kıtasındaki varlığını konu edinmekte ve bu çerçevede Osmanlı kaynaklarında sıkça kullanılan *Afrikâ-yi 'Osmânî* yani *Osmanlı Afrikası* kavramını irdelemeye çalışmaktadır. Tezdeki temel iddia ise, bu kavramın anlamını, şimdiye kadar literatürde geçtiği üzere Osmanlı'nın sadece Kuzey Afrika ile sınırlı bir siyaseti olduğu anlayışını değiştirecek şekilde, genişletmektir. Osmanlı'nın 16. yüzyıldan itibaren Kızıldeniz sahillerinde inşa ettiği liman şehirleri, 1555 yılında Özdemir Paşa tarafından kurulan Habeş Eyaleti, 16. yüzyılda Doğu Afrika Sevahil bölgesindeki Osmanlı faaliyetleri ve 1876 yılında Emin Paşa'nın bugünkü Uganda sınırları içerisinde kalan Hatt-ı İstiva (Ekvator) Eyaleti bu iddianın ispatı yönündeki bazı ipuçları olarak verilmektedir.

Selma Özkoçak, Didier Boukaz-Khan ve Muhammed Bakari gözetiminde İngilizce olarak yazılan tez giriş, dört ana bölüm ve sonuç bölümünden oluşmaktadır. Bölge ile ilgili arşiv kaynaklarının tek tek verildiği bibliyografya bölümünden sonra ise çeşitli resimlerin, transkripsiyonları ile birlikte orijinal arşiv belgelerinin ve Fransızca ve İngilizce telgrafların yer aldığı ek bölümü vardır.

Tezin ilk bölümünde (s. 17-43) yukarıda işaret edilen soru üzerinde durulmaktadır. Osmanlı Devleti'nin özellikle Doğu Afrika'da gösterdiği varlık gözönünde bulundurularak *Afrikâ-yi Osmânî*'nin coğrafi olarak daha geniş bir alana tekabül ettiği iddia edilmektedir. Osmanlı'nın, kıtanın dört bir yanındaki Müslüman sultanlıklar ile yani bugünün Orta Batı Afrika'sındaki Bornu Sultanlığı, bugünün Etiyopya ve Somali sınırlarında kalan Harar Sultanlığı, bugünün Tanzanya sınırları içinde kalan Zengibar Sultanlığı örnekleri incelenerek erken 16. yüzyılda başlayıp 20. yüzyıla kadar adı geçen sultanlıklar ile devam eden askerî, dinî, sosyal ve kültürel ilişkileri, *Afrikâ-yi Osmânî*'nin fiziksel sınırlarla birlikte ele alınması gereken manevî sınırları olarak yorumlanmıştır.

Tezin ikinci ve üçüncü bölümlerinde ise (s. 43-89), Müslüman sultanlıklar ile olan münasabebler üzerinde yani *Afrikâ-yi Osmânî*'nin manevî sınırları üzerinde durulmuştur. Çalışmada örnek olarak, Zengibar Sultanlığı seçilmiştir. Buna göre

* İSAM, Dr.; Harvard Üniversitesi Ağa Han Kürsüsü Doktora Sonrası Araştırmacısı.

Umman Kralı Said b. Sultan'ın 1832 yılında başkentini Doğu Afrika'ya yani Zengibar'a taşıması ile bölgede önemli bir müslüman sultanlık olan Zengibar Sultanlığı kurulmuştur. Bütün Doğu Afrika sahillerinde hüküm sürmüş olan bu sultanlık, Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasında devlet düzeyinde diplomatik ilişkiler geliştirdiği en uç noktadır. Bu, *Afrikâ-yi Osmânî*'nin doğudaki manevî sınırlarını göstermesi açısından önemlidir.

1877 yılında hac için Hicaz'a giden Zengibar Sultanı, Osmanlı'nın Hicaz Valisi Osman Nuri Paşa tarafından büyük bir misafirperverlikle karşılanmıştır. Bu tarihten sonra Osmanlı Devleti çeşitli vesileler ile Zengibar'a elçiler göndererek,¹ Doğu Afrika'nın bu en büyük müslüman sultanlığı ile olan münasebetlerini sürekli diri tutmaya çalışmıştır. Diğer taraftan, Zengibar Sultanlığı da özellikle sömürgeci devletler tarafından baskı altında tutuldukları ve zor günler yaşadıkları bu dönemde dünya müslümanlarının halifesi ile olan bağlarını güçlü tutmaya çalışmıştır. Zengibar sultanlık tahtında meydana gelen değişikliklerden Osmanlı Devleti'nin haberdar edilmesi ve her yeni sultanın Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerini devam ettirme isteklerini yazılı olarak bildirmeleri, bunun en önemli göstergesidir.

Tezin işaret ettiği bir diğer husus da, Osmanlı Devleti ve Zengibar Sultanlığı arasında süregelen ilişkinin sadece bu iki müslüman devlet için değil, aynı zamanda dönemin sömürgeci güçleri için de büyük önem taşıyor olmasıdır. Avrupa'da süper güç olma hayalindeki Bismark, Doğu Afrika'da kurduğu sömürge gücünün bu bölgedeki varlığını sağlamlaştırmak için Osmanlı Devleti'ni bir aracı olarak kullanmak istemektedir. Öyle ki, teze göre, Almanya Doğu Afrika'da kurduğu Doğu Afrika Alman Şirketi'ni korumak için oluşturduğu polis gücünde görevlendirilmek üzere Osmanlı Devleti'nden 200 kadar Sudanlı'nın bölgeye gönderilmesini talep etmiştir. Burada yaşayan halkın, kendileri gibi müslüman olan bir ülkeden gönderilecek olan askerlere karşı çıkamayacakları görüşüne dayanan bu istek, Osmanlı Devleti'nin bu bölgede üstlenmiş olduğu kilit rolü göstermesi açısından son derece anlamlıdır.

Tezde kullanılan kaynaklar göstermektedir ki Osmanlı Devleti, Doğu Afrika'daki sömürgeci faaliyetleri sadece Zengibar Sultanlığı için değil, bütün islam dünyası için bir tehdit olarak algılamakta, bunun için de bölgedeki gelişmeleri yakından takip etmektedir. Bölgeye Osmanlı tarafından gönderilen elçilerin tuttuğu detaylı kayıtlar, Avrupa meclislerinde bölge üzerine alınan kararların Osmanlılar tarafından yaptırılan tercümeleri ve Avrupa basınında çıkan haberlerin takibi bize hem Osmanlı'nın bölgeye ilgisini hem de bölge ile ilgili bilgi kaynaklarını göstermektedir. Ancak Osmanlı Devleti'nin sömürgeci faaliyetleri sona erdirmek için etkili bir adım attığını gösterir belgelere rastlanmamaktadır.

Tez, Zengibar örneği üzerinden Osmanlı Afrikası'nın hem coğrafi hem de sosyo-kültürel olarak Kuzey Afrika ile sınırlandırılmayacağını göstermekte ve son bölümünü (89-112) de bu iddianın sosyalkültürel etkileşimleri ile delillendirilme-

1 Örneğin Şükrü Bey, Abdülkâdir Bey ve Mehmed Rüşdi bunlar arasındadır. Bkz. s. 77-84.

sine ayırmaktadır. Bu bölümde genel olarak, Osmanlı insanının Zengibar ya da Doğu Afrika hakkında erken dönemlerden itibaren bilgi sahibi oldukları çeşitli örneklerle dayanarak iddia edilmektedir. Piri Reis'in meşhur *Kitab-ı Bahriye*'sinde bölgenin detaylı olarak anlatılması, Osmanlı Devleti'nin doğu eyaletlerindeki valilerin Zengibar'ı Osmanlı sultanlarına gizemli hediyeler alabilecekleri yerler olarak görmeleri, bu bölgenin Osmanlı köle ticareti hattında önemli duraklardan biri olması nedeniyle buranın bir köle kaynağı olarak görülmesi, Zengibar'dan İstanbul'a ticaret yapmak maksadıyla geldiğini iddia eden Hafız Mahmud Efendi'nin aradaki mesafe nedeniyle kuşkuyla karşılanması ve bölgenin "uzak yerler" olarak tanımlanması, bize Osmanlı insanının bölge ile ilgili bir takım malumatlara sahip olduğu izlenimini vermektedir.

Tez, Osmanlı insanının zihnindeki Zengibar algısını da sorgulayarak, bugün bize yabancı olan bu bölgelerin Osmanlı insanı ve devleti tarafından iyi bilindiğini ileri sürmektedir. Örneğin Şeyh Gâlip'in *Hüsni-i Aşk* kitabında Zengibar'ın bir benzetme için kullanılması (s. 100 vd), bir ondokuzuncu yüzyıl romanı olan *Mansur Bey*'de Zengibar'ın, Osmanlı'nın nüfuzu altında olması gereken yer olarak gösterilmesi (s. 102 vd) bu konuda örnek olarak kullanılmaktadır. Böylece Osmanlı Afrikası'nın sadece Kuzey Afrika ile sınırlandırılmayacağı, Osmanlı Devleti'nin Afrika kıtasındaki etki alanının hem siyasî hem de sosyokültürel olarak daha geniş bir alana tekabül ettiği iddiası yenilenmektedir.

Tez de kullanılan kaynaklara bakıldığında, birinci el kaynakların çokluğu dikkatimizi çekmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden, özellikle Yıldız Evrak'ından ilgili bütün belgelerden faydalanılmıştır. Ayrıca son dönem ondokuzuncu ve erken dönem yirminci yüzyılda Afrika üzerine yazılan eserler incelenmiş, aynı dönemde çıkarılan gazete ve dergilerden bir kısmı taranmıştır. Osmanlı insanının Zengibar algısı hakkında bilgi edinmek için ilgili dönemde yazılan bazı romanlar ve şiirler de kullanılmıştır.

Sonuç olarak tez, hem Afrika veya Dünya tarihçiliğine hem de Osmanlı tarihçiliğine katkısı itibarıyla önem arz etmektedir. Çalışma, bölgede etkin faktör olan Osmanlı faktörünü sadece siyasî açıdan değil, sosyal ve iktisadî açıdan da inceleyerek, sonuçlarını Afrika tarihçilerinin dikkatine sunmaktadır. Bu, Osmanlı tarihinin Dünya tarihine eklenmesi hususunda önemli bir adım olarak görülmelidir. Osmanlı tarihçiliğine ise esas olarak iki katkısı olduğu söylenebilir: Birincisi, Osmanlı'nın Afrika'daki etki alanını genişletmesi ve Doğu Afrika-Zengibar örneğinde bu tezini uygulaması ile *Afrikâ-yi Osmânî* kavramının kapsayıcılığı yönünde sonraki çalışmalara kapı aralamaktadır. İkincisi ise arşiv kaynaklarından, gazetelere, mektuplardan şiirlere dek çeşitli kaynakları kullanarak sadece siyasî sınırları değil sosyal, kültürel, zihni ilişki ve etkileşimleri de kullanarak 'manevî sınırlar'ı da düşünmeye çağırılmaktadır.

